

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ МИСТЕЦТВ
і. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО**

БОГАТИРЬОВА АННА МИКОЛАЇВНА

УДК 786.2.082.2(73)''18/19''

**АМЕРИКАНСЬКА ФОРТЕПІАННА СОНАТА
КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТЬ:
ЗАКОНОМІРНОСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ**

Спеціальність 17.00.03 – Музичне мистецтво

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата мистецтвознавства**

Харків – 2012

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному університеті мистецтв ім. І.П. Котляревського Міністерства культури України

Науковий керівник: доктор мистецтвознавства, професор
Рощенко Олена Георгіївна
Харківський національний університет мистецтв
ім. І.П. Котляревського,
завідувач кафедри історії та теорії світової і
української культури

Офіційні опоненти: доктор мистецтвознавства, професор
Савицька Наталія Владиславівна,
Львівська державна музична академія
ім. М.В. Лисенка,
завідувач кафедри теорії музики

кандидат мистецтвознавства, доцент
Цурканенко Ірина Володимирівна,
Харківський національний університет мистецтв
ім. І.П. Котляревського,
доцент кафедри інтерпретології та аналізу музики

Захист відбудеться “22” січня 2013 р. о 13.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.871.01 у Харківському національному університеті мистецтв ім. І.П. Котляревського за адресою: 61003, м. Харків, м. Конституції 11/13, ауд. 58.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського національного університету мистецтв ім. І.П. Котляревського за адресою: 61003, м. Харків, м. Конституції 11/13.

Автореферат розісланий “18” грудня 2012 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат мистецтвознавства, доцент

М. С. Чернявська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сучасна музична практика вимагає розширення культурно-географічного «діапазону» вивчення національних і композиторських стилів. Музична культура США, що силою історичних обставин асимілювала найвизначніші досягнення європейської та позаєвропейської музичних культур, надає багатий матеріал для дослідження феномену національного музичного мислення.

Процес формування національного стилю є особливо складним у країнах, які історично, географічно, економічно, соціально не є однорідними. Серед них – США. Саме тому виникає необхідність детального розгляду не лише витоків американського музичного мистецтва, але й процесів засвоєння, взаємодії, синтезу складових мультикультурного простору Північноамериканського континенту.

Аналіз наукової літератури з даної проблематики виявив домінування загальноісторичних досліджень монографічного формату (О. Дубінець, В. Конен, О. Манулкіна, С. Павлишин, Г. Шнеерсон, М. Broyles, G. Chase, L. Elson, D. Ewen, Н. Hitchcock, W. Mellers, J. Rockwell, S. Schwartz, B. Tischler), у яких вивчаються шляхи досягнення стильової ідентичності у музичному мистецтві США. Водночас, формування національної специфіки в окремих сферах композиторської творчості й по нинішній час залишається недостатньо вивченим. Проблема розвитку національного стилю у фортепіанній музиці США, актуалізована у даному дослідженні, вимагає розв'язання на основі глибинного осягнення природи американської музичної ментальності, спеціальні дослідження якої у вітчизняному музикознавстві досі не проводилися.

Кристалізація національного стилю як прояву музичної ментальності в творчості композиторів США знайшла своєрідне відображення у жанрі фортепіанної сонати. Розвиток американського музичного стилю у рамках фортепіанної сонати як титульного жанру композиторської творчості, квінтесенції ідейно-художніх уявлень авторів, постає як процес. Отже, актуальним завданням сучасного музикознавства є вияв закономірностей історичного розвитку фортепіанної сонати у США. Відтак, виникає необхідність, по-перше, більш чіткої конкретизації історичних етапів розвитку американського національного стилю, по-друге, ліквідації “лакун” в історії сонати у фортепіанній музиці США.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано згідно з планом науково-дослідницької роботи Харківського національного університету мистецтв ім. І. П. Котляревського відповідно до комплексної теми «Музикознавство у системі гуманітарних наук: методологія, історія, теорія» кафедри теорії та історії світової та української культури на 2009-2014 рр. (протокол Вченої ради № 2 від 15.10.2009 р.). Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Харківського національного університету мистецтв ім. І. П. Котляревського (протокол № 4 від 26.11.2009 р.) та уточнено (протокол № 2 від 02.10.2012 р.).

Мета дослідження – встановити закономірності історичного розвитку американської фортепіанної сонати кінця XIX – першої половини XX століть в аспекті формування національного музичного стилю США.

Для досягнення поставленої мети сформульовані наступні **завдання**:

- систематизувати наукові підходи до вивчення американської музичної культури у музикознавчих працях ХХ – початку ХХІ ст.;
- виявити риси американської музичної ментальності, що зумовили специфічні властивості творчого мислення композиторів США;
- визначити історичні етапи формування національного стилю у фортепіанній музиці США;
- уточнити передумови виникнення композиторської школи в умовах американських культурних реалій;
- дослідити історичні метаморфози розвитку фортепіанної сонати в США наприкінці ХІХ – першої половини ХХ ст.;
- узагальнити пріоритети композиторських трактовок жанру фортепіанної сонати в умовах американської музичної культури;
- дослідити прояви стильових взаємодій у фортепіанних сонатах Е. Мак-Доуела, Ч. Айвза, Ч. Гріффса, Л. Бернстайна, А. Копленда, Е. Картера, С. Барбера.

Об'єкт дослідження – американська фортепіанна соната кінця ХІХ – першої половини ХХ століть.

Предмет дослідження – історичні закономірності розвитку американської фортепіанної сонати в аспекті втілення національної музичної ментальності.

Методи дослідження. Методологічним підґрунтям дисертації є комплекс наступних методів:

- принципу історизму, необхідного для вияву закономірностей історичного розвитку американської фортепіанної сонати;
- історико-контекстуального аналізу, застосованого з метою встановлення історико-художніх зв'язків між формуванням американської фортепіанної сонати і кристалізацією національного музичного стилю;
- порівняльно-типологічного, введеного задля проведення паралелей з європейською романтичною сонатою як жанровим архетипом американської сонати порубіжжя ХІХ - ХХ століть, а також виявлення типів композиторських трактовок жанру в американській фортепіанній музиці;
- жанрово-стильового, актуалізованого завданням встановлення специфіки жанрової інтерпретації сонати у зв'язку із формуванням національного стилю в американському музичному мистецтві;
- інтонаційно-драматургічного, завдяки якому уможлиблюється виявлення ключових інтоном та встановлення їх ролі на рівні концепції та формобудови американської фортепіанної сонати як художньої цілісності.

В якості **матеріалу дослідження** обрано фортепіанні сонати Е. Мак-Доуела (ор. 45 – 1893 р.; ор. 50 – 1895 р.; ор. 57 – 1900 р.; ор. 59 – 1901 р.), Ч. Айвза (Перша – 1909 р., Друга – 1916 р.), Ч. Гріффса (1919 р.), Л. Бернстайна (1938 р.), А. Копленда (1941 р.), Е. Картера (1946 р.), С. Барбера (ор. 26, 1949 р.).

Теоретичну базу дослідження склали фундаментальні музикознавчі праці з проблем:

- історії фортепіанної музики (О. Алексєєв, Л. Гаккель, Н. Кашкадамова)

- жанру, стилю, форми, індивідуальної музичної мови (М. Арановський, Б. Асаф'єв, Л. Березовчук, Н. Горюхіна, О. Деревянченко, Е. Денісов, Л. Д'ячкова, К. Зенкін, М. Каратигіна, А. Казурова, А. Кендал, Ц. Когоутек, О. Козаренко, І. Коханик, Г. Ляшенко, Л. Мазель, В. Медушевський, М. Михайлов, Є. Назайкінський, І. Нестьєв, О. Овсяннікова-Трель, Є. Овчинніков, К. Розеншильд, О. Рощенко, О. Самойленко, Н. Светлакова, О. Сокол, М. Скрєбкова-Філатова, І. Соллертинський, С. Тишко, І. Тукова, М. Вільямс, В. Хлопкова, Ю. Холопов, В. Холопова, Т. Чернова, А. Чернишов, Л. Шаповалова, Н. Шахназарова, С. Шип, О. Щербакова);

- національної самосвідомості та ментальності (В. Андріанов, М. Барг, М. Бахтін, М. Вовель, Г. Гачев, А. Гуревич, І. Кондаков, С. Корольов, Ж. Ле Гофф, Л. Лі, Н. Литовченко, В. Мельник, С. Мирошніченко, Ж. Ревель, М. Рожанський, Т. Стефаненко, М. Шенкао, Е. Еріксон);

- жанру фортепіанної сонати (Л. Гаккель, Н. Горюхіна, Е. Денісов, Л. Ланцута, Р. Мізітова, Є. Овчинников);

- індивідуального композиторського стилю (Р. Берченко, Е. Волинський, Н. Гаврилова, Е. Денісов, І. Драч, М. Дубінська, Д. Дюбал, В. Єгорова, Д. Житомирський, О. Івашкин, В. Кісін, О. Козак, Я. Мигуле, Н. Мурзіна, Н. Осипчук, С. Павлишин, О. Приданова, Л. Раабен, М. Рахманова, Н. Савицька, О. Соколова, І. Стравінський, В. Трайнін, Р. Фархадов, И. Федосєєв, А. Шнітке, М. Alianello, J. Briggs, N. Broder, N. Burton, N. Bittenworth, L. Gilman, P. Gutmann, T. Hampson, V. Heyman, E. Hurwitt, M. Freedland, J. Peyser, J. Porte, M. Secrest, N. Tischler, P. Wittke);

- загальної історії музики США (А. Бернс, Л. Бернстайн, О. Дубінець, Дж. Коллієр, В. Конен, Г. Коуль, О. Манулкіна, Дж. Михайлов, С. Павлишин, Д. Ромадінова, С. Сігіда, А. Чегодаєв, Г. Шнеєрсон, G. Chase, L. Elson, D. Ewen, N. Hitchcock, W. Mellers, J. Rockwell, S. Schwartz, V. Tischler);

- фортепіанного мистецтва США (М. Євсєєва, Є. Кулова, Ю. Петров, D. Arlton, C. Boyes, S. Carter, R. Ishii, R. Fabbro, J. McKay, D. Stevens).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що у дисертації *вперше* у вітчизняному музикознавстві:

- систематизовано ознаки американської музичної ментальності, що знайшли відображення у фортепіанній творчості композиторів США;

- встановлено загальні закономірності трактовки жанру фортепіанної сонати американськими композиторами кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.;

- прослідковано процес введення ознак національних американських жанрово-стильових форм – джазу, блюзу, регтайму – у художню цілісність жанру фортепіанної сонати в історичній перспективі обраного періоду;

- запропоновано розгляд фортепіанних сонат Ч. Гріффса, Л. Бернстайна, Е. Картера, а також чотирьох сонат Е. Мак-Доуела як *макроциклу* в аспекті відображення специфіки американського національного стилю;

уточнено:

- роль Е. Мак-Доуела, Ч. Айвза, Ч. Гріффа, Л. Бернстайна, Е. Копленда, Е. Картера, С. Барбера у розвитку жанру фортепіанної сонати у США, а також їх внесок у процес трансформації жанру у ХХ столітті.

Практичне значення отриманих результатів визначається можливістю їх використання у виконавській та педагогічній практиці при вирішенні завдань виконавської інтерпретації американських фортепіанних сонат. Результати дисертації можуть використовуватись у навчальних курсах «Історія фортепіанного виконавського мистецтва», «Історія світової музичної культури», «Аналіз музичних творів», а також, у подальших наукових дослідженнях фортепіанного мистецтва США.

Апробація результатів дослідження. Дисертація обговорювалася на засіданнях кафедри теорії та історії світової та української культури Харківського національного університету мистецтв ім. І.П. Котляревського. Її основні положення та висновки викладено у доповідях на всеукраїнських та міжнародних конференціях: «Виконавська інтерпретація та сучасний навчальний процес» (Луганськ, 2010); «Мистецтво та шляхи його осмислення в дослідженнях молодих науковців» (Харків, 2010); «Драматургічний потенціал музичного твору» (Київ, 2011); «Актуальні проблеми музичного і театрального мистецтва» (Харків, 2010; 2012).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 5 статей у збірниках, затверджених МОНМС України, а також тези доповіді на всеукраїнській науково-практичній конференції.

Структура дослідження. Дисертація складається із Вступу, чотирьох Розділів, Висновків, Списку використаних джерел та Додатку. Загальний обсяг дисертації складає 216 сторінок, з них основного тексту – 181 сторінка. Список використаних джерел містить 199 позицій (з них – 37 іноземними мовами), на 17 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, сформульовано його мету та завдання, визначено об'єкт, предмет, методи, структуру роботи, аргументовано наукову новизну та практичну цінність отриманих результатів.

У **Розділі 1 «Проблеми вивчення американської фортепіанної музики у музикології ХХ – початку ХХІ століть»** проаналізовано ступінь розробки проблематики американського музичного мистецтва, зокрема, фортепіанної музики у працях українських, російських та американських дослідників. Виокремлено найважливіші риси американської музичної ментальності, що зумовили самотність національного музичного стилю. Уточнюється періодизація процесу затвердження національного стилю у фортепіанній музиці США.

У **підрозділі 1.1 «Американська музична культура у музикознавчій літературі США»** систематизуються основні напрямки англomовних досліджень музики США. Серед найважливіших питань, на яких зосереджено увагу авторів (N. Broder, J. Briggs, M. Broyles, H. Burton, N. Bittenworth, L. Elson, B. Tischler, J. Rockwell), виступають: 1) визначення історичних передумов консолідації

багатонаціонального населення США у процесі кристалізації *єдиної* музичної культури країни; 2) вияв рис культурної самосвідомості американців, ступеню їх культурної самобутності; 3) вивчення специфіки формування національного стилю та професійної композиторської культури на Північноамериканському континенті; 4) позиціонування елементів музичної мови як потенційних «маркерів» національного американського стилю. Множинність та водночас розрізненість фольклорних джерел континенту, відсутність багатовікової історичної традиції розвитку національного мистецтва, пізніє створення освітньої бази для професійного вдосконалення американських композиторів, психологічна залежність емігрантів від «материнської» культури – ці фактори, на думку дослідників, гальмували процес кристалізації самобутньої музичної мови у США.

У дослідженнях фортепіанної царини композиторського мистецтва США (D. Artlon, C. Boyes, S. Carter, R. Fabbro, J. McKay, D. Stevens) виокремлюються стильові особливості американських фортепіанних творів (взаємодія європейських та американських музичних ідіом, співвідношення традиційних та новаторських елементів музичної мови та ін.), визначається внесок окремих композиторів у збагачення неповторного колориту фортепіанної музики США.

У підрозділі 1.2 «**Національна специфіка американської музики як об'єкт наукового дослідження у працях радянських, російських та українських вчених**» вивчаються підходи україно- та російськомовних музикознавців до проблеми визначення індивідуальних рис американського музичного мистецтва. Фундаментальні дослідження витоків музичної культури США, здійснені В. Конен, створили виразну картину зміцнення національного фундаменту американської музики, взаємодії різнонаціональних музичних культур, формування професійної інфраструктури у Новому Світі. Праці Г. Шнеєрсона містять багатий фактологічний матеріал у площині вивчення композиторських особистостей. Дослідження С. Павлишин засновані на глибокому аналізі причинно-наслідкових зв'язків у розвитку американської музичної культури, що дозволяє розкрити соціально-психологічні детермінанти специфічних властивостей національного музичного стилю США. У праці О. Манулкіної розглядається історія американської музики у ХХ столітті, вивчаються передумови формування типу музичного мислення, притаманного композиторам США; підкреслюються найхарактерніші риси американського музичного мистецтва у ХХ ст. (перевага стильової множинності над єдністю, експерименталізму над традиціоналізмом; взаємопроникнення ознак жанрово-стильових систем академічної та популярної музики; поширеність у композиторській спільноті США творчого типу «маверіка» - індивідуаліста, одинака, що заперечує будь-які традиції та оперує принципово іншими, порівняно з європейськими, слуховими орієнтирами).

У підрозділі 1.3 «**Історичні етапи затвердження національного стилю у фортепіанній музиці США**» пропонується розробка поняття «американська музична ментальність», а також визначаються етапи утвердження національного стилю у рамках фортепіанної царини композиторського мистецтва Штатів. Однією з ключових особливостей американського соціокультурного простору, пов'язаною з історичним характером формування нації, є властива їй невичерпна *здібність до асиміляції*. Постійний приплив на континент емігрантів призвів до

беспрецедентного *плюралізму* в усіх сферах культури та суспільного життя США. Специфіка формування національного стилю в умовах плюралістичної американської ментальності полягає у *синтетичному* характері мистецтва, що прагне вилучити та узагальнити краще з розмаїття асимільованих явищ.

Поряд із синтетизмом, однією з головних властивостей американської музичної ментальності є *парадоксальність*, що постає наслідком синтезування *різномірних* культурних, стильових, жанрових елементів та виявляється як у способах композиторського мислення в США, так і у специфіці художніх рис творів.

Перший етап формування національного американського музичного стилю охоплює три десятиріччя межі століть (с 80-х рр. XIX ст. по 10-ті рр. XX ст.), характеризується значним впливом європейської, насамперед, австро-німецької культури. Найбільш вагомий внесок у процес становлення американської національної композиторської школи впродовж даного періоду належить Е. Мак-Доуелу. Його сонатні опуси не лише виявилися міцним, високопрофесійним фундаментом подальшого розвитку американської фортепіанної сонати, але й відіграли значну роль в оновленні жанру, завдяки введенню у його художню цілісність оригінальної комбінації програмного, сонатного, симфонічного, епічного і поемного типів драматургії. *Другий етап* формування національного стилю – 1920-ті – початок 1930-х років – вирізняється інтенсивним поглибленням синтезу європейських та американських ознак, посиленням самотнього національного імпульсу. Вирішальну роль у визнанні самоцінності американського музичного мистецтва як у Штатах, так і поза їх межами, відіграло проникнення джазу на європейський континент. У творчості Ч. Айвза та Дж. Гершвіна визначилися шляхи досягнення національної ідентичності композиторської мови у США. На *третьому етапі*, що завершує кристалізацію національного стилю (1930-40-і роки), американські композитори усвідомили унікальність свого творчого шляху, завдяки чому взаємовідносини з європейським мистецтвом змінилися з конкурентних на рівноправно-партнерські; сформувалася національна композиторська школа. Творчість А. Копленда, Е. Картера, С. Барбера, які створили у цей період найвизначніші фортепіанні твори, відображає національні елементи в узагальненому вигляді (поширене синкопування, нерівномірне угруповання тривалостей, нерегулярне акцентування, уникання ритмічної інерційності; широкоінтервальна будова мелодії; тяжіння до кварто-квинтово-октавних вертикалей, та, водночас, значна роль септакордів та акордів нетерцової будови у гармонії; розвиток ударно-безпедальних, моторно-токатних піаністичних прийомів).

У Розділі 2 «**Межа XIX-XX ст.: фортепіанні сонати Е. Мак-Доуела біля витоків історії жанру в США**» досліджується трактовка жанру, типи програмності, втілення романтичної образності у творах композитора. Інтонаційно-драматургічний аналіз зразків жанру сонати для фортепіано дозволив розглядати чотири сонатні опуси Е. Мак-Доуела як макроцикл із наскрізною драматургією.

У підрозділі 2.1 «**Творчий метод Е. Мак-Доуела: складові композиторського стилю**» вивчаються музично-естетичні пріоритети композитора. У творчості Е. Мак-Доуела втілюються як загальні тенденції

романтичної епохи (тяжіння до програмності, поглиблення лірико-психологічної сфери музичних образів, оспівування природи, втілення народно-національної тематики), так і індивідуальні риси стилю окремих композиторів-романтиків, що здійснили вплив на Е. Мак-Доуела: Ф. Ліста (програмність; використання методу монотематизму у розвитку тематичного матеріалу; поемний принцип драматургії; віртуозний піанізм «фрескового» типу); Е. Гріга (використання образів скандинавської міфології); Р. Шумана (поліфонічний тип фактури, контрастність музичних образів, розкішна барвистість гармонічної мови); Р. Вагнера (лейттематизм, метод *Durchkomponieren*).

У підрозділі 2.2. «Перетворення характерних стильових ознак європейського музичного романтизму в Сонаті №1 “Tragica”» розглядається перший опус композитора у жанрі фортепіанної сонати, де формулюються риси індивідуальної композиторської трактовки жанру. Серед них: використання методу симфонізму у розвитку музичного матеріалу; наявність повільного вступу у першій частині; наскрізна роль теми вступу; фіналоцентристська концепція циклу; оркестрова трактовка фортепіано. Виявляється стійка тенденція до активного розроблення тематичних утворень, що виступає властивістю композиторського методу Е. Мак-Доуела. У «Трагічній» сонаті Е. Мак-Доуел здійснив *синтез* романтичних традицій композиторської інтерпретації жанру.

У підрозділі 2.3. «Втілення середньовічної легенди про короля Артура як програмної основи Сонати №2 “Egoïca”» досліджується специфіка перетворення героїко-лиричної образності, що закладена у програмі, за допомогою засобів фортепіанної виразності. Порівняно з Першою сонатою зростає ступінь конкретизації програмного задуму, що свідчить про значущість програмного методу драматургії у системі творчих пріоритетів композитора. Розширюється зона дії наскрізного методу драматургії: поряд з темою вступу, використовується й низка інших тем, що піддаються перетворенню та набувають нового вигляду в узагальнюючому фіналі циклу.

У підрозділі 2.4. «Втілення образів скандинавського епосу у Сонаті №3 “Norse”» досліджуються впливи драматургічної логіки програмного першоджерела на організацію музичного матеріалу сонати. Структура авторського віршованого фрагменту, введеного Е. Мак-Доуелом у якості трьохфазного епіграфу, позначається на структурі та образній сфері циклу: персонаж кожної з трьох «фаз» віршу “оживає” у відповідній частині сонати.

У підрозділі 2.5. «Мотиви кельтського епосу як образне “першоджерело” Сонати № 4 “Keltic”» аналізується еволюція композиторського прочитання жанру сонати. Виявляються процеси, розвиток яких кресцендує від першої сонати до останньої (розвиненість програми, загострення контрастності головних звукообразів, зростання масштабності піаністичного втілення, посилення методу монотематизму). Вивчається специфіка перетворення національних образів кельтського епосу.

У підрозділі 2.6. «Сонатний “макроцикл” у творчості Е. Мак-Доуела: специфіка авторської драматургії» обґрунтовується трактовка чотирьох сонат американського композитора як чотиричастинного макроциклу. Так, інтонаційно-ритмічні зв'язки між сонатними опусами, спільність архітектонічного рішення

дозволяють об'єднати їх у «макроцикл», в умовах якого кожна з сонат відіграє роль певного етапу у процесі послідовного розкриття авторської концепції. Водночас типи образного змісту, що зазначені автором у програмних назвах, дозволяють поділити макроцикл на дві діалогії. Перша «Трагична» та Друга «Героїчна» сонати втілюють чуттєво-емоційні сфери людського буття. Третя «Норвезька» та Четверта «Кельтська» перетворюють міфологічні образи скандинавського та ірландського епосів, відображаючи властивий їм національний колорит. Тематика першої і другої діалогій узгоджується з магістральними для романтизму сюжетними векторами.

Модель, згідно якій Е. Мак-Доуел будує кожен з сонатних циклів, позначається на конструкції макроциклу у цілому. Так, значна роль вступу у кожній з сонат дає підстави вважати Першу сонату монументальним прологом на рівні макроциклу, у якому закладено принципи композиторської трактовки сонатного жанру, так само, як у вступі до кожної сонати містяться її головні інтонаційні ідеї. Прийом арки «вступ-закінчення», що реалізується у кожному опусі, виявляється властивим і макроциклу: Перша та Четверта сонати, лейтінтонації яких концентруються у вступному розділі, обрамляють Другу та Третю сонати, які мають декілька контрастних лейттематичних сфер. Кода фіналу Четвертої сонати, що представляє два протилежних емоційних образи (на відміну від «моноафектних» код у фіналах попередніх сонат), набуває ролі загальної коди макроцикла, оскільки об'єднує його образні домінанти – глибоку скорботу та ідилічне заспокоєння. Таким чином, кожна соната у макроциклі має власну функцію: Перша – вступу (зав'язки дії); Друга – репрезентанта героїко-драматичної образності, Третя – епічної; Четверта – фіналу макроциклу, поєднання контрастних образних сфер попередніх частин-сонат.

У РОЗДІЛІ 3 «Американські фортепіанні сонати 1910-1930-х років у контексті процесів кристалізації національного стилю та формування композиторської школи США» на прикладі сонатних опусів Ч. Айвза, Ч. Гріффса, Л. Бернстайна простежується багатовимірність творчих пошуків початку ХХ століття, об'єднаних прагненням осягнення національної ідентичності. Формуванню композиторської школи у США передувала діяльність «генієв-одинаків», що заклали основи професійної композиторської культури та вказали колегам-співвітчизникам шляхи пошуку оригінальної музичної мови.

У підрозділі 3.1 «Роль “генія парадоксу” Ч. Айвза у фортепіанній культурі США» визначається внесок композитора у розвиток американської фортепіанної музики. Однією з найважливіших передумов набуття Ч. Айвзом статусу першого національного композитора США став глибинний зв'язок його музичних вражень та слухових уявлень з реальним звуковим середовищем американського континенту. «Головний американський маверік» (О. Манулкіна) відобразив у своїй творчості музичні явища, що пізніше стали ознаками національної характерності американської музики: мелодії сільського побуту, сентиментальні балади, пуританські гімни, церковні псалми, пісні акторів театрів “minstrel-show”, марші з репертуару провінційних духових оркестрів, негритянські регтайми та спірічуелси. Інтонаційне розмаїття цих джерел співіснувало у творах композитора зі складними

прийомами «новітньої музики» - політональністю, поліритмією, додекафонією, колажем, алеаторикою, сонористикою.

Новаторська роль Ч. Айвза в історії жанру американської фортепіанної сонати полягає у використанні масштабного філософського підґрунтя для програмного змісту твору; введенні комплексу новаторських для свого часу прийомів композиції; оригінальному сприйнятті архітекτονіки сонатного опусу: ставленні до сонати як до «відкритого тексту», де мінливість, постійне оновлення музичного матеріалу, авторські переробки постають важливими рисами буття твору.

У підрозділі 3.2 «Втілення стильових констант європейського романтизму у фортепіанній сонаті Ч. Гріффса» досліджуються принципи перетворення комплексу романтичних виразних засобів в умовах індивідуальної композиторської трактовки жанру фортепіанної сонати.

До впливів романтичного стилю у сонатному опусі Ч. Гріффса слід віднести: віртуозну фактуру, насичену пасажами, фігураціями, монументальними октавно-акордовими послідовностями; оркестрову трактовку фортепіано; психологічну розробку образів, що обумовлює зміну їх емоційного забарвлення; тяжіння до фольклорного звукового колориту, яке проявляє себе у структурі мелодики: використання збільшених секунд, синкоп, зіставлення тональностей терцового співвідношення, неквадратна ритмічна будова тем.

Разом з тим, текст Сонати містить ознаки, що пов'язують її з американським інтонаційним контекстом: поліритмія, використання перемінних розмірів, синкопування.

Таким чином, незважаючи на загальний європеїзований інтонаційний контекст, Сонаті властиві елементи американського національного стилю, який у роки створення опусу знаходився на етапі формування. Отже, Соната Ч. Гріффса є сполучною ланкою між двома історичними стильовими моделями американської фортепіанної музики: «запозиченим» європейським романтизмом, що панував у ХІХ – початку ХХ ст., і оригінальним національним стилем, що почав набувати цілісних обрисів у 1920-х роках та міцно затвердився до кінця першої половини ХХ століття.

У підрозділі 3.3 «Інтонаційна семантика фортепіанної сонати Л. Бернстайна» вивчаються способи включення музично-риторичних фігур епохи бароко в американський інтонаційний контекст. Л. Бернстайн ввів у драматургічний план фортепіанної сонати у якості головного змістовного елементу розповсюджений у музичній символіці «мотив хреста». Семантичне наповнення, що закріпилося за даною риторичною фігурою у барочну епоху (знаки страждання, долі, смерті, спокути), становить ядро образного змісту Сонати.

Аналіз інтонаційної семантики фортепіанної сонати Л. Бернстайна дозволяє трактувати цикл як розгортання сакрального сюжету, що охоплює ряд євангельських подій, пов'язаних зі смертю Христа. Перша частина сонати, що втілює моторно-дієвий образ ходи, реалізує ідею *сходження Христа на Голгофу*. Друга частина сонати продовжує розвиток символу хреста, водночас розширюючи його семантичне наповнення: за допомогою висхідних секундових «ламентозних» інтонацій, а також введення мотива «осягнення волі Господньої» втілюється ідея *оплакування Спасителя*.

РОЗДІЛ 4 «Американські фортепіанні сонати 1940-х років в аспекті втілення національного стилю» присвячено дослідженню специфічних ознак сформованого національного стилю у рамках жанру фортепіанної сонати в США.

У підрозділі 4.1 **«Грані неокласицизму в американському інтонаційному контексті сонати А. Копленда»** зазначено, що *драматургія* сонатного циклу відповідає моделі характерної для США трактовки жанру, що реалізується також у творчості Е. Мак-Доуела, Л. Бернстайна, Е. Картера, С. Барбера. Серед її ознак: наскрізна формотворча роль початкової теми сонати; наявність тематичних арок-ремінісценцій, які об'єднують частини твору; фіналоцентристська концепція циклу; введення фугованого епізода у фіналі.

Споріднена неокласицизму *фактурно-тембральна трактовка фортепіано*, що знайшла відображення у сонаті А. Копленда (прозорість вертикалі, економність звукових барв, незначне використання демпферної педалі, аскетичність фактурного викладу гармонії), відповідає одній з головних тенденцій американського фортепіанного стилю – розробці ударно-безпедальних, моторно-токатних аспектів виразності. Передумовою розвитку даної тенденції слугувала стилістика регтайму (де на перший план виводяться ритмічні та артикуляційні властивості інструменту).

У підрозділі 4.2 **«Сонорні експерименти у сонаті Е. Картера»** розкривається сутність композиторської трактовки фортепіано – пошук нових звукових можливостей інструменту. Оформлення базових характеристик національного американського стилю фортепіанної музики до 1940-х років дозволило Е. Картеру сконцентрувати свої композиторські пріоритети у сфері *наднаціонального* – передусім у звукоутворенні. Досягнення Е. Картера відповідають завданню включення американської фортепіанної музики у загальносвітовий контекст, оскільки узгоджуються з пошуками нового «звукового образу» фортепіано у творчості таких композиторів Старого Світу, як Б. Барток, І. Стравинський, С. Прокоф'єв.

У фортепіанній сонаті Е. Картера знайшли своє відображення експериментаторські тенденції, що пронизують усю творчість композитора: в галузі інструментального тембру – прагнення пошуку нових звукових характеристик фортепіано (виведення обертонів із “прихованого” у “явний” план звукової палітри за допомогою специфічних прийомів гри, таких, як беззвучне натискання клавіш та нетипове використання правої та середньої педалей рояля); на рівні ритму – неметризованість нотного тексту (відсутність розміру при ключі у сполученні з мінливою кількістю долей у такті у межах першої частини), фіксація темпових змін не лише за допомогою метрономічних ремарок, але й за допомогою математичної пропорції, що виступає прообразом системи «пропорційної зміни темпу», втіленої композитором в закінченому вигляді у пізній творчості; в області гармонії – сонорні ефекти, що досягаються, з одного боку, застосуванням демпферної педалі (ілюзії «звукової хмари», «луни»), з іншого – призвуками окремих відкритих струн (ледь вловимі звукові «плями», що контрастують своєю ефемерністю повнозвучним фактурним пластам).

У підрозділі 4.3 **«Соната С. Барбера як приклад зрілого національного стилю»** аналізується сонатний опус, що має кульмінаційне значення в історії американської фортепіанної сонати кінця XIX – першої половини XX ст.

Новаторські композиторські прийоми (політональність, атональність, дванадцятитонові техніка) застосовувалися С. Барбером у якості специфічних виразових засобів, що доповнюють «каркас», утворений з більш традиційних елементів музичної мови. Водночас у стилістичній палітрі Сонати значне місце обіймають ознаки *національного американського стилю* (синкопування, нерегулярне акцентування, неквадратне або нерівномірне групування тривалостей; імітація «блюзових нот», поширення ламаних ліній у мелодиці; масштабне використання кварто-квінтових, октавних та септакордових вертикалей; ударно-безпедальна трактовка фортепіано).

Сонатний опус С. Барбера вирізняється високим рівнем узагальнення композиторських досягнень не лише європейських попередників, але й старших колег-співвітчизників митця. Водночас фортепіанна соната С. Барбера постає осередком оригінального риса американської музичної ментальності, що затвердилися до кінця першої половини ХХ століття. Так, у творі втілено багаторівневий *синтез*, що є одним з основних методів американського музичного мислення. Виділяється декілька рівней синтезу у сонаті С. Барбера: у сфері формоутворення – застосування у рамках класичних структурних форм (сонатна, рондоподібна; барокова арія *lamento*, фуга) наскрізного кресцендуючого розвитку; у сфері композиторської техніки – використання додекафонії, атональності, серійної техніки поряд із романтично-натхненними тональними епізодами; у сфері стильової палітри – поєднання європейських (необароко, неокласицизм, неоромантизм) та американських (джаз, блюз) стильових констант.

Таким чином, завдяки здійсненому у сонаті ор. 26 С. Барбера акумулюванню художньо-виразних засобів бароко, класицизму, романтизму, модернізму, органічно поєднаних з ритміко-інтонаційними особливостями регтайму, джазу, блюзу, даний опус, по-перше, репрезентує американську музичну ментальність із притаманним їй синтетизмом, по-друге, є значною віхою в історії розвитку жанру в ХХ столітті в цілому.

У **Висновках** підводяться підсумки дослідження.

Специфічність американської музичної ментальності, що обумовлена історичними умовами формування нації, визначає багатокомпонентність національного стилю фортепіанної музики США, який синтезував видатні досягнення світової музичної практики у галузі професійної академічної традиції, а також у сферах побутової та естрадної культури. Національний американський музичний стиль, характерність якого ґрунтується на виразних особливостях самобутніх жанрів США (регтайму, джазу, блюзу), пройшов три етапи становлення, що відобразили стадіальність наступних процесів: 1) самоідентифікації композиторів США у світовому музичному просторі; 2) взаємопроникнення локального та загальносвітового музичного досвіду; 3) подолання домінуючого впливу європейської музичної культури; 4) осмислення художніх властивостей багатонаціонального фольклору Північноамериканського континенту; 5) підготовки суспільної свідомості (як в Штатах, так і поза їх межами) до сприйняття американського музичного мистецтва як самоцінного художнього явища. Формуванню композиторської школи у США в 1920-х рр. передувала діяльність «генієв-одинаків» - Е. Мак-Доуела та Ч. Айвза, які підготували базу для

творчого розвитку національної музичної культури у діяльності наступних поколінь.

Фортепіанна соната у творчості американських композиторів кінця ХІХ – першої половини ХХ століття є титульним жанром, що відображає процеси кристалізації національного стилю та формування композиторської школи. В силу своєї універсальності даний жанр виявився здатним до наповнення новим інтонаційним змістом, пов'язаним з американською специфікою; до перетворення у «територію» новацій, експериментальних знахідок композиторів США. Завдяки високому професіоналізму американських авторів здійснено вагомий внесок у процес оновлення жанру фортепіанної сонати кінця ХІХ – першої половини ХХ століть.

Трактовки сонатного жанру у фортепіанній творчості Е. Мак-Доуела, Ч. Айвза, Ч. Гріфса, Л. Бернстайна, А. Копленда, Е. Картера, С. Барбера є індивідуальними, що відповідає плюралістичності стильової панорами американської музики. Втім, аналіз даних сонатних опусів у історичній перспективі виявив наявність спільних ознак композиторської інтерпретації сонатного жанру в США.

У результаті здійсненого дисертаційного дослідження виявлено закономірності історичного розвитку американської фортепіанної сонати кінця ХІХ – першої половини ХХ століть:

- в американських зразках жанру сонати для фортепіано втілені характерні риси американської музичної ментальності: а) *безпрецедентна здатність до асиміляції та узагальнення* світового культурного досвіду; б) *плюралізм* стилів та напрямків у мистецтві, зокрема, музичному; в) *синтез*, що охоплює усі рівні змісту та структури твору (синтез історичних, національних, авторських стилів; синтез композиторських трактовок жанру сонати; синтез традиційних та новаторських елементів музичної мови); г) *парадоксальність*, що є наслідком синтезування *різномірних* культурних, стильових, жанрових елементів (поєднання широкого кола досягнень світової музичної практики «високої традиції» з елементами корінних американських жанрів, що мають в основі побутову або естрадну природу);

- історія фортепіанної сонати у США відображує спрямованість та загальні властивості розвитку національного американського стилю: від опори на традиції європейського романтизму – до створення самобутньої мови з елементами джазу, блюзу, регтайму; факторами, що інтенсифікували кристалізацію національного стилю, є подолання строкатості та різномірності фольклорних витоків США, вихід на «велику сцену» джазового мистецтва, що консолідує основні ознаки американської характерності у музиці;

- архетипом жанру фортепіанної сонати для США постає європейська романтична соната, про що свідчить творчість Е. Мак-Доуела; як наслідок, американська соната «успадкувала» риси свого прообразу, такі, як програмність, поемність, тонкий психологізм, підкреслена віртуозність піаністичного втілення, тяжіння до екзотичного національного колориту; водночас програмність, що відіграє значну роль у сонатах періоду кристалізації національного стилю (до 1920-х рр.), зменшує свій вплив по мірі затвердження американської національної мови (сонати 1930-1940-х рр. непрограмні);

- на основі загальнонаціонального стилю, що склався у США в 1920-ті роки, формується різноманітна палітра індивідуальних композиторських стилів, що обумовило тонку диференціацію типів композиторських трактовок фортепіанної сонати; як наслідок, першочерговими стильовими константами американської сонати стають стилістичні ознаки джазу, неокласицизму, неоромантизму, помножені на експерименталізм.

- композиторській інтерпретації жанру у США властиві: а) багаточастинна трактовка циклу; б) фіналоцентризм у поєднанні з поліфонізацією заключної частини сонати; в) крещендуючий тип розвитку музичного матеріалу; г) принцип концертності, метод симфонізму; д) використання принципів монотематизму, лейтмотивності, поємності, наскрізного типу розвитку.

Характерні для американської музичної культури асиміляція та переробка кращих досягнень світової музичної практики не стали гальмуючими факторами на шляху оновлення жанру фортепіанної сонати, здійсненого американськими композиторами кінця ХІХ – першої половини ХХ століть. До *новаторських* ознак композиторської трактовки жанру у США слід віднести: а) опору на епічну сюжеттику у виборі програмної основи фортепіанної сонати; введення авторського віршованого епіграфу за мотивами епосу; синтезування різних типів симфонізму та перенесення їх у фортепіанну сферу, завдяки чому здійснено симфонізацію жанру (у сонатах Е. Мак-Доуела); б) вплив філософії американського трансценденталізму у ході побудови програми сонати; принципова незавершеність, «розімкненість» форми циклу; використання кластерів, елементів алеаторики (у творах Ч. Айвза); в) введення барокової звукової символіки в американський інтонаційний контекст (у сонаті Л. Бернстайна); г) експериментування з фортепіанними обертонами у межах природніх звукових властивостей інструменту (у сонатному опусі Е. Картера); д) поєднання поліфонічної техніки письма та джазової ритмоінтонаційної енергетики (у сонаті С. Барбера).

Перспективними напрямками подальших досліджень у галузі обраної проблематики є: а) дослідження метаморфоз фортепіанної сонати у США другої половини ХХ – початку ХХІ століть; б) виявлення закономірностей історичного розвитку жанру сонати для інших інструментів; в) вивчення шляхів втілення американської національної ментальності у контексті інших фортепіанних жанрів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ РОБІТ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Исторические этапы утверждения национального стиля в фортепианной музыке США как проявления американской музыкальной ментальности / А.Кулак // Проблемы сучасності: культура, мистецтво, педагогіка : зб. наук. пр. / Луган. держ. ін-т культури і мистецтв, 2010 – Вип. 13. – С. 196-205.

2. Специфика американской музыкальной ментальности (на примере анализа фортепианной сонаты С. Барбера) / А.Кулак // Проблемы взаємодії мистецтва, педагогіки та теорії практики освіти: зб. наук. пр. / Х.: ХДУМ ім. І. П. Котляревського, 2010. – Вип. 28 – С. 180-195.

3. Драматургический потенциал фортепианных сонат Э. Мак-Доуэлла / А.Кулак // Науковий вісник НМАУ ім. П. І. Чайковського / К.: НМАУ

ім. П. І. Чайковського, 2012. – Вип. 103. Музична драматургія: теорія і практика – С. 153-163.

4. Симфонизация жанра фортепианной сонаты в творчестве Э. Мак-Доуэлла / А.Богатырева (Кулак) // Проблемы взаимодействия искусства, педагогики та теорії практики освіти: зб. наук. пр. / Х.: ХДУМ ім. І. П. Котляревського, 2012. – Вип. 34. – С. 62-75.

5. Интонационная семантика фортепианной сонаты Л. Бернштейна / А.Богатырева // Проблемы взаимодействия искусства, педагогики та теорії практики освіти: зб. наук. пр. / Х.: ХДУМ ім. І. П. Котляревського, 2012. – Вип. 36. – С. 176-190.

6. Исторические этапы утверждения национального стиля в фортепианной музыке США как проявления американской музыкальной ментальности / А.Кулак // Виконавська інтерпретація та сучасний навчальний процес : Матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. Луганськ : Вид-во ЛДІКМ, 2010. – С. 112-114.

АНОТАЦІЇ

Богатирьова А.М. Американська фортепіанна соната кінця XIX – першої половини XX століть: закономірності історичного розвитку. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства за спеціальністю 17.00.03 – Музичне мистецтво. – Харківський національний університет мистецтв ім. І. П. Котляревського. – Харків, 2012.

У дисертаційному дослідженні вивчається формування національного стилю у фортепіанній музиці США в рамках жанру фортепіанної сонати. Вперше у вітчизняному музикознавстві пропонується розробка поняття американської музичної ментальності, яка обумовлює своєрідність втілення національної специфіки у творах американських композиторів для фортепіано. Розвиток американської фортепіанної сонати обраного періоду розглядається як історичний процес, у зв'язку з чим визначаються закономірності розвитку жанру у США. На прикладі сонат Е. Мак-Доуэлла, Ч. Айвза, Ч. Гріфса, Л. Бернштейна, А. Коппенда, Е. Картера, С. Барбера виявляються ознаки трактовки фортепіанної сонати, притаманні американській композиторській спільноті. Досліджуються умови формування американської композиторської школи у першій третині XX століття. Визначається внесок американських композиторів у процес оновлення жанру фортепіанної сонати у XX столітті.

Ключові слова: американська фортепіанна соната, американська музична ментальність, американський національний стиль, композиторська школа США.

Богатырева А. Н. Американская фортепианная соната конца XIX – первой половины XX веков: закономерности исторического развития. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения по специальности 17.00.03 – Музыкальное искусство. – Харьковский национальный университет искусств им. И. П. Котляревского. – Харьков, 2012.

В диссертационном исследовании изучается формирование национального стиля в фортепианной музыке США в пределах жанра фортепианной сонаты. Впервые в отечественном музыковедении предлагается разработка понятия *американской музыкальной ментальности*, обуславливающей своеобразие воплощения национальной специфики в сочинениях композиторов США для фортепиано. Основными свойствами американской музыкальной ментальности, проистекающими из исторических условий формирования нации, выступают: беспрецедентная способность к ассимиляции и обобщению мирового культурного опыта; плюрализм стилей и направлений в искусстве, в частности, музыкальном; многоуровневый синтез, понимаемый как метод композиторского мышления в США, проявляющийся на всех уровнях содержания и структуры произведения; парадоксальность музыкальной логики, являющаяся следствием синтезирования разнородных культурных, стилевых, жанровых элементов.

Плюралистичность культурной среды Североамериканского континента обусловила многокомпонентность национального стиля фортепианной музыки США, синтезировавшего выдающиеся достижения мировой музыкальной практики в области профессиональной академической традиции, а также в сферах бытовой и эстрадной культуры. Характерность национального американского музыкального стиля базируется на выразительных особенностях самобытных жанров США (рэгтайма, джаза, блюза).

Развитие американской фортепианной сонаты в избранный период рассматривается как процесс в исторической перспективе, в связи с чем определяются закономерности развития жанра в композиторской практике США. К ним относятся: преломление особенностей американской музыкальной ментальности в художественных свойствах фортепианных сонат композиторов США; отражение в истории жанра в США специфики развития национального американского стиля (от преобладания опоры на традиции европейского романтизма – к выработке самобытного языка с элементами джаза, блюза, рэгтайма); «унаследование» признаков европейской романтической сонаты, являющейся архетипом жанра для американской фортепианной сонаты – программности, концертности, поэмности, тонкого психологизма лирики, подчеркнутой виртуозности пианистического воплощения, тяготения к экзотическому национальному колориту; выдвижение в 1920-х годах джаза, неоклассицизма, неоромантизма, экспериментализма в качестве первоочередных стилевых ориентиров американской фортепианной сонаты.

На примере сонат Э. Мак-Доуэлла, Ч. Айвза, Ч. Гриффса, Л. Бернстайна, А. Копленда, Э. Картера, С. Барбера выявляются следующие признаки американской композиторской трактовки фортепианной сонаты: многочастная трактовка цикла; финалоцентризм в сочетании с полифонизацией финальной части сонаты; крещендирующий тип развития музыкального материала; принцип концертности, метод симфонизма; использование принципов монотематизма, лейтмотивности, поэмности, сквозного развития.

В диссертации исследуются условия формирования американской композиторской школы в первой трети XX века. Определяется вклад американских композиторов в процесс обновления жанра фортепианной сонаты в XX веке.

Ключевые слова: американская фортепианная соната, американская музыкальная ментальность, американский национальный стиль, композиторская школа США.

Bogatyriova A.N. American piano sonata of the end of the XIX – 1st half of the XX centuries: regularities of historical development. – Manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Arts, speciality 17.00.03 – Musical Art. – Kharkiv National University of Arts Named after I. P. Kotl'arevskiy. – Kharkiv, 2012

The formation of the national style in the USA's piano music within sonata genre is under study in the dissertation. For the first time in musicology is proposed the working-out of the concepts "American music mentality", on which is based peculiarity of the national specific features in the American composers's piano works. The American piano sonata's development in the selected period is considered as a process in historical perspective, therefore regularities of genre's historical development in the USA are formulated. Attributes of the American composer treatment of the piano sonata are determined by the example of E. Mac-Dowell, C. Ives, C. Griffes, L. Bernstein, A. Copland, E. Carter, S. Barber's sonatas. Conditions of the American composer school's formation in the first third of the XX century are investigated. The American composers's contribution in the process of the piano sonata renewal is defined.

Key words: American piano sonata, American music mentality, American national style, the USA composer school.